

Проф. др Александар Животић
Катедра за историју Југославије
Филозофски факултет у Београду

УДК 94:929 Милић Љ.
94(497.11)''1914/1918''

ГЕНЕРАЛ ЉУБОМИР МИЛИЋ, ТВОРАЦ ЛЕСКОВАЧКОГ МАНЕВРА

Апстракт: У раду се на основу доступних објављених и необјављених архивских извора, као и историографске и мемоарске литературе, представља војничка и ратничка биографија генерала Љубомира Милића који је током првог дела Великог рата командовао Моравском дивизијом другог позива. Командујући групом дивизија српске Друге армије, у јесен 1915. је код Лесковца успео да заустави бугарско надирање и спаси српску војску од окружења и последичног уништења. Један је од најпознатијих и најпрослављенијих српских војних команданата епохе ратова за ослобођење и уједињење (1912-1918)

Кључне речи: Србија, војска, Први светски рат, Моравска дивизија другог позива, Љубомир Милић, Лесковачки маневар.

Победоносни завршетак српско-турских ратова (1876-1878), поред стицања независности и територијалног проширења, пред Кнежевину Србију поставио је више циљева. Незадовољна резултатима Берлинског конгреса, с недовршеним послом везаним за национално ослобођење и уједињење, Србија је била принуђена да сачека повољнији развој међународне ситуације како би у погодном моменту била у могућности да оствари свој национални програм. Искуство минулих ратова је говорило да је за тако велико национално прегнуће потребно ојачати државу и њене институције, економски оснажити земљу, унапредити постојеће просветне и културне прилике и осмишљеном спољном политиком јачати међународну позицију Србије. Током два српско-турска рата се наметнуо закључак да је за довршетак мисије националног ослобођења и уједињења потребна модерна оружана сила, организована на савременим принципима војне науке, опремљена модерним техничким средствима, обучена по важећим европским стандардима и предвођена школованим и спремним официрима. Због тога се још током ратова, а посебно након њиховог завршетка, приступило темељној и свеобухватној реформи војске.

Како је један од главних неостатака тадашње српске војске био везан за милицијски систем њене организације и недостатак школованог официрског кадра, приступило се суштинском преображају војног школства. Законом о Војној академији од 18. јануара 1880. дотадашња Артиљеријска школа је прерасла у Војну академију која је добила двоструку улогу. Она није више била само школска институција намењена школовању будућих млађих официра, већ је намењена и за више образовање млађих официра. Зато је школовање у њој подељено на трогодишње школовање у Нижој школи Војне академије и двогодишње школовање у њеној Вишој школи.¹

Прва генерација младића која је примљена по новом плану и програму школовања започела је своје војно образовање у јесен 1880. Радило се о питомцима XIII класе Војне академије који су по новом закону примљени након положеног пријемног испита или без њега, уколико су имали положен испит зрелости. Један од њих је био и будући прослављени ратни командант из епохе ратова за ослобођење и уједињење (1912-1918) Љубомир Милић.² Он је рођен 12. фебруара 1861. у Горњем Милановцу,³ где је његов отац Илија био кмет. По завршетку реалне гимназије у Београду, као свршени матурант, ослобођен је полагања пријемног испита и примљен на школовање у Војну академију заједно с још 19 младића. Трогодишње школовање је успешно завршио 1883. као 10. у рангу од укупно 20 питомаца те класе.⁴

¹ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 19.

² У доступним изворима се име и презиме Љубомира Милића могу наћи и као Љубомир Милијћ и Љубомир Милијић. С обзиром на то да су у модерном српском језику такве недоумице решене елиминацијом слова „ј“, определили смо се за да у тексту користимо модернију верзију његовог презимена. Краће биографије Љубомира Милића видети у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књига II, Београд, 1925, стр. 903; *Vojna enciklopedija*, V, Београд, 1973, стр. 464-465; *Српски биографски речник*, 6, Нови Сад, 2014, стр. 507-518; Љ. Поповић, М. Милићевић, *Генерал Војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 139-142; М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 211-212.

³ Војни архив (у даљем тексту: ВА), Досијеи персоналних података (у даљем тексту: ДПП), кутија (у даљем тексту: к) 1085, досије (у даљем тексту: д) 842, *Љубомир И. Милић*.

⁴ Током напорног школовања на Војној академији, питомци те класе су слушали математику, нижу геодезију, нацртну геометрију, механику, физику, инжењеријско-техничку наставу, пољску фортификацију, основе сталне фортификације, артилерију с балистиком, тактику, појмове из стратегије, географију, историју српског народа, хемију, стилистику, војно судство, хигијену, хипологију, руски језик, француски језик, немачки језик, науку хришћанску, правила пешачке, артилериске, коњичке службе, пешачки егзерцир, ратну службу, артилериски егзерцир, правила службе, опис пушке и наставу гађања, цртање и краснопис, јахање и гимнастику и борење (*Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 74-75)

Испред њега су се по успеху исказаном током школовања налазили будући начелник Оперативног одељења Главног Генералштаба пуковник Милош Пауновић као најбољи у својој генерацији, будући министар војни и министар иностраних послова пуковник Василије Антонић као други, прослављени ратни командант, министар војни и посланик на Цетињу генерал Милош Васић, као трећи, каснији пуковник и министар грађевина Андрија Јовановић као шести и будући министар војни и командант Шумадијске дивизије другог позива у балканским ратовима генерал Милутин Мариновић као седми у својој класи, док су по успеху иза њега били познати ратни командант и генерал Миливоје Николајевић као једанаести, каснији пуковник и војни дипломата Стеван Илић као дванаести, Михаило Наумовић који је као генералштабни потпуковник и ађутант краља Александра Обреновића погинуо у ноћи Мајског преврата 1903, као четрнаести у генерацији и пуковник и ратни начелник Артиљеријског одељења Штаба Врховне команде Андрија Миливојевић као петнаести у рангу.⁵ По окончаном школовању, 2. августа 1883. унапређен је у чин потпоручника и распоређен на дужност водника у 7. пешадијском батаљону Дунавског пешадијског пука Дунавске дивизијске области који је био дислоциран у Београду.⁶

На почетној официрској дужности се није дуже задржао јер је искористио могућност да већ наредне године конкурише за наставак школовања на Вишој школи Војне академије. Радило се о првој генерацији која је примљена на више школовања након неколико одлагања јер није било довољно пријављених кандидата да би се попунила сва три предвиђена одсека: артиљеријски, генералштабни и инжињеријски. Зато су правила и услови пријема на школовање у Вишој школи измењени, па су у њу могли бити примљени официри чина потпоручника или поручника с најмање једном годином официрске службе. Истом приликом је одбачена и подела Више школе на одсеке, па је школовање у њој постало опште за офицере свих родова војске.⁷ Искористивши нову могућност заједно с већином својих класних другова, Милић је конкурисао и положио сложени пријемни испит који се састојао из провере знања из основа тактике, фортификације, географије Балканског полуострва и суседних земаља и тригонометрије равне и сферне.⁸ По положеном пријемном испиту 18 слушалаца Више

⁵ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 275.

⁶ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

⁷ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 21.

⁸ С. Ратковић-Костић, *Европеизација Српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 173-176; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 57.

школе Војне академије је у јесен 1884. започело своје школовање по изузетно обимном и захтевном програму.⁹ Прописима је било предвиђено и да слушаоци летње месеце – јул, август и септембар на крају сваке године школовања проведу у трупи. Зато је прва класа провела летње месеце обављајући трупну службу у свом роду оружја, док је на крају друге године то учинила у другим родовима. Ипак, прва генерација српских официра која је наставила школовање на новоформираној Вишој школи Војне академије није имала срећу да у миру заврши започето школовање. Услед отпочињања српско-бугарског рата у јесен 1885. настава је прекинута, а њени слушаоци распоређени на своје ратне дужности.

Према ратном распореду, потпоручник Љубомир Милић је распоређен на дужност командира чете у 14. пешадијском пуку Тимочке дивизије која је чинила окосницу Тимочке војске и оперисала на споредном правцу. Упркос успесима које су њене јединице имале током тог краткотрајног рата, она није била у могућности да пресудно утиче на исход рата који је одлучен српским поразом на Нишавском војишту.¹⁰ По неславном окончању рата с Бугарском, слушаоци Прве класе Више школе Војне академије су се вратили у школске клупе ради завршетка започетог школовања. Школовање је завршило њих 17, јер је потпоручник Димитрије Димитријевић погинуо у рату. Поручник Љубомир Милић је Вишу школу Војне академије окончао као 14. у рангу. Испред њега су се нашли његови класни другови из Ниже школе Војне академије – Милош Васић као први, Милош Пауновић као трећи, Василије Антонић као четврти, Милутин Мариновић као шести, Андрија Јовановић као седми, Миливоје Николајевић, Андрија Миливојевић као дванаести и Михаило Наумовић као тринаести, док је по општем успеху иза њега био Стеван Илић као шеснаести.¹¹ На другој години Више школе Војне академије 22. фебруара 1887. је унапређен у чин поручника.

⁹ Слушаоци Прве класе Више школе Војне академије су слушали: стратегију с критичком оценом неких ратова, тактику великих тела, савремену сталну фортификацију с градском војном, начела државне администрације с нарочитим погледом на војну администрацију и њено уређење код нас, начела политичке економије и статистике, војну статистику и географију Балканског полуострва и суседних земаља, основе међународног ратног права, основе више геодезије с применом на картографију, ђенералштабне послове и немачки или француски језик (*Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 81-82).

¹⁰ О војним операцијама у српско-бугарском рату 1885. опширније видети: Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. Од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918*, књига 2, Београд, 1998; С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 179-198.

¹¹ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд, 1925, стр. 353.

По успешном завршетку школовања, Љубомир Милић је распоређен на своју ранију дужност водника у 7. батаљону где се задржао до 1889. кад је постао ађутант у Дунавском пешадијском пуку. Радећи као ревностан и амбициозан пешадијски официр на изради нових пешадијских правила, а свестан појединих ограничења сопственог знања, молио је угледног српског филолога и будућег академика Љубомира Стојановића да му помогне при редиговању текста како би се избегле поједине стилске и граматичке грешке, што је Стојановић, као Милићев лични пријатељ, с посебним задовољством и учинио.¹²

Од јануара до маја 1890. Љубомир Милић је у Пешадијској подофицирској школи био наставник за предмет „Опис пушке и муниције с наставом за гађање“.¹³ Поред предавачког посла у Пешадијској подофицирској школи, држао је наставу из војног вежбања у Учитељској школи у Београду и Првој београдској гимназији. Одатле је премештен на место командира 1. чете у 8. батаљону Дунавског пешадијског пука Дунавске дивизијске области који је био дислоциран у Београду.¹⁴ Обављајући ту дужност, 1. јануара 1891. је унапређен у чин капетана друге класе.¹⁵ Са те дужности је 1891. у својству државног питомца упућен на стажирање у руску војску.¹⁶ Из тог периода је потицала његова везаност за руску средину која се није манифестовала само у стручном смислу, већ је била видљива и у његовим културолошким вокацијама, политичким уверењима и изузетном познавању руског језика. На тај начин, одласком на усавршавање у Русију је окончано његово, за тадашње српске прилике, релативно дуго службовање у српској престоници. У Русији се задржао до 1892. стажирајући у 18. стрељачком и 9. гренадирском пуку.¹⁷

Вративши се из Русије као стручно профилисан и професионално афирмисан млад пешадијски официр, Љубомир Милић је одређен за командира чете у Пешадијској подофицирској школи која се након оснивања неколико година раније још увек налазила у процесу свог организационог уобличавања, а он је, као један од носилаца модернијих схватања о улози

¹² АСАНУ, 12609, *Писмо Љубомира Милића Љубомиру Стојановићу од 16. новембра 1889.*

¹³ Љ. Поповић, М. Милићевић, *Генерал Војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, стр. 140.

¹⁴ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић.*

¹⁵ Исто.

¹⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003, стр. 249.

¹⁷ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић.*; О школовању и усавршавању српских официра у Русији опширније: С. Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века“, *Војноисторијски гласник*, 1/2015, стр. 68.

пешадије у савременом ратовању, требало да пружи посебан допринос.¹⁸ Ипак, ту се није дуже задржао јер је већ наредне године одређен за приправника за Ђенералштабну струку при Главном Генералштабу. Истовремено, 24. септембра 1893. је унапређен у чин капетана прве класе. Пошто је након завршетка прве године генералштабне припреме на свој захтев враћен у свој матични род - пешадију, постављен је 1894. на место помоћника команданта Пешадијске подофицирске школе, а затим и команданта 6. пешадијског батаљона који је такође био стациониран у Београду. Обављајући ту дужност до марта 1897, унапређен је у чин мајора 22. фебруара 1896. Одатле је на кратко распоређен на место команданта Пешадијске подофицирске школе, али је већ после неколико месеци постављен на дужност начелника штаба Дринске дивизијске области чији се штаб налазио у Ваљеву.¹⁹ После више година службовања у Београду, ако се изузму године проведене у рату и на стажирању у Русији, распоређен је на службу у унутрашњости земље.

Током службе у Ваљеву, поред дужности начелника штаба Дринске дивизијске области, од марта 1900. био је и командант 5. пешадијског пука.²⁰ На том месту је 22. фебруара 1900. унапређен у чин потпуковника.²¹ У Ваљеву је са службом остао до 1901. кад је премештен на место команданта 6. пешадијског пука у Београду. Поред дужности команданта пука требало је паралелно да обавља и посао краљевог ађутанта, што је и чинио до фебруара 1902. кад је одређен за команданта Дунавске пешадијске бригаде,²² с тим да и даље врши дужност ађутанта краља Александра Обреновића.²³ На тим дужностима га је и затекао Мајски преврат 1903. који ће у основи изменити дотадашњи ток његове официрске каријере.²⁴

¹⁸ О оснивању и задацима подофицирских школа опширније: М. Милићевић, „Подофицирске школе у Краљевини Србији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 181-198.

¹⁹ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

²⁰ С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 280.

²¹ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

²² С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 367.

²³ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

²⁴ О Мајском преврату опширније: С. Јовановић, Влада Александра Обреновића, Београд, Београд, 1936; Д. Васић, *Деветсто трећа. Мајски преврат - прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Београд, 1925; Д. Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац, 1991; А. Антић, *Белешке*, Зајечар, 2010. М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте године. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903. до 1918. год*, Нови Сад, 2015.

Непосредно пред преврат, потпуковник Љубомир Милић је у ноћи 27/28. маја дежурао у Двору. Ујутро је, према правилима, дежурство предао потпуковнику Михаилу Наумовићу, свом класном другу који је приликом примопредаје био толико расејан и нервозан да му је Милић по неколико пута морао понављати поједине ствари. Касније је Милић Наумовићево понашање објашњавао његовом посвећеношћу у заверу и сазнањем шта треба да уследи у наредној ноћи. Наредне ноћи, 29. маја ујутро рано Милића је пробудио помоћник начелника штаба Дунавске дивизијске области капетан прве класе Василије Гинић који му је укратко пренео вести и наређење новог команданта Дунавске дивизијске области пуковника Леониде Соларевића да хитно дође у штаб дивизије. Није веровао у оно што је чуо од Гинића, али му је овај одговорио да ће се и сам уверити кад стигне у штаб дивизије. Успут их је поздрављала маса окупљеног света која је клицала војсци, али и видевши на Милићевој униформи ознаке краљевог ађутанта добацивала да треба да скине ту врсту знакова. Двор је био опкољен војском, а у згради команде дивизије много официра и цивила који ту нису били на служби, док је пред сваком канцеларијом био стражар. Ту је добио детаљна обавештења о догађајима претходне ноћи, погибији краљевског пара, министара и краљичине браће. Нови командант Дунавске дивизијске области пуковник Леонида Соларевић га је примио у цивилном оделу у друштву пуковника Дамјана Поповића и Симе Рашића. Наредио му је да се упути на Бањицу где је у логору 8. пешадијског пука био дотадашњи командант Дунавске дивизијске области пуковник Димитрије Николић који је претходно побегао из своје куће чувши да га тражи војна патрола. Дошавши на Бањицу, дао је узбуну трупам. Није веровао да је краљ мртав и тражио је од пуковника Соларевића да га потпуковник Милић као лице од посебног поверења у то увери. Милић то није могао да учини док се и сам не увери, што је Соларевић прихватио и преко пуковника Гојковића наредио да Милић оде у двор у пратњи пуковника Милана Ф. Петровића и поручника Милана Гаговића. Након тога се у њиховој пратњи дворским колима упутује ка Бањици где се одиграла права драма. Наиме, пуковник Николић, оптерећен самом ситуацијом и дешавањима претходне ноћи, у пратњи ордонанса оштрије је реаговао према официрима који су пратили Милића. У атмосфери напетих живаца, и пуцњави која је уследила, рањени су пуковник Николић и поручник Гаговић, док је капетан Петровић погинуо. Милић је узвицима да је краљ мртав смирио ситуацију и утицао на то да пуцњава буде обустављена и пук упућен ка граду. Милић је о свему одмах известио пуковника Соларевића.²⁵ На тај начин је својим хладнокрвним

²⁵ АСАНУ, 10059, *Догађаји на Бањици 29.маја 1903.год.*

држањем потпуковник Милић пресудно утицао на смиривање страсти на Бањици и избегавање сукоба. Остало је нејасно да ли је пуковник Николић, инсистирајући на томе да Милић до њега лично дође и обави с њим разговор у највећем поверењу, помишљао на неку контраакцију у којој је Милић као командант целокупне пешадије Дунавске дивизијске области требало да одигра посебну улогу.²⁶

Како није припадао групи официра завереника, а као бивши краљев ађутант, потпуковник Љубомир Милић је од стране завереника, а посебно од оних виших официра који су накнадно приступили завереницима окарактерисан као њихов противник. Сам Милић није одобравао преврат, а посебно не начин на који је он изведен. Сматрао је да је сам чин „пореметио правилно командовање, уздрмао дисциплину и субординацију и поколебао дух и морал у војсци“. Након смене с места команданта Дунавске пешадијске бригаде, министар војни у влади образованој након Мајског преврата генерал Јован Атанацковић је желео Милића да постави на дужност команданта пешадијске бригаде, али је од стране завереника спречен у тој намери. Наиме, Милић, окарактерисан од стране завереника као њихов противник због дешавања на Бањици у ноћи преврата, није сматран поузданим, па се инсистирало на његовом постављењу на неки нижи положај ван Београда. На то министар Атанацковић није желео да пристане. Зато је Милић у дужем временском периоду остао нераспоређен. Дуго очекујући ново постављење, без наде да ће његов положај у служби бити брзо регулисан, Милић је затражио да оде на лечење у неку бању ван земље. Док је био у иностранству, за министра војног је одређен пуковник Леонида Соларевић који је подлегао притисцима завереника и 9. августа 1903. поставио Милића за гарнизонара у Зајечару. Кад се Милић вратио с лечења у септембру 1903, нов министар војни је био пуковник Милан Андрејевић. Обавештен о свом новом постављењу, Милић је тражио пријем код министра приликом кога је саопштио да ново постављење сматра увредом и понижењем, те да као војник моли да се то исправи или да у супротном буде пензионисан. Министар Андрејевић га је учтиво и љубазно саслушао сложивши се да је нов положај испод Милићевог нивоа, да не жели да га пензионише и да ће наћи ново место за њега, те да због тога дође сутрадан код њега. Очигледно, након консултација с вођама завереника, Андрејевић је сутрадан Милићу казао да је касно за промену краљевог указа, али да ће његов распоред бити промењен већ на јесен и да због тога оде на нову дужност, али да не сели породицу у Зајечар. По доласку у Зајечар, тадашњи командант Тимочке дивизијске области, а касније министар војни и прослављени ратни командант пуковник Михаило Живковић се трудио да олакша

²⁶ Сећања Љубомира Милића на Мајски преврат и догађаје на Бањици која се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности објављена су у: Р. Бојовић, „Сећања на Мајски преврат 1903. генерала Јовице Јовичића и Љубомира Милића“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, XXIX, стр. 105-131.

положај Милића који је, према сопственом сведочењу, био чврсто решио да затражи пензионисање уколико указ о његовом распореду не буде ускоро измењен. Милић је у новом месту службовања примећивао подвојеност унутар официрског кора као последицу самог преврата. Поред њега, у Зајечару је било још неколико официра који су тамо прекомандовани као противници завереника. Пуковник Живковић је настојао да умањи тензије међу потчињенима, али упркос његовим озбиљним настојањима, ситуација се није мењала.²⁷ Током октобра исте године Милић је добио одсуство ради одласка у Београд где је тражио пријем код министра војног, али га овај није примио. Истовремено је изашао и нов распоред, али у њему није било ни помена о Милићевој прекоманди. Вративши се у Зајечар, разочаран министровим држањем и неиспуњеним обећањем, 6. новембра је поднео захтев за пензионисање у коме је детаљно образложио мотиве који су га на то навели. Неку врсту сатисфакције је доживео јануара наредне године кад је од стране збора за председника Зајечарске официрске читаонице. Ипак, не слажући се с новим односима у војсци и начином на који су млађи официри критиковали рад претходне управе, већ наредног месеца је поднео оставку на ту дужност. По доласку генерала Радомира Путника за министра војног, априла 1904, Милић му се обратио с молбом да реши његов статус у служби или да га предложи за пензионисање. Путник га је љубазно примио и одлучно казао да га веома добро познаје као официра, да нема намеру да га предложи за пензију и да ће пошто су пешадијске бригаде укинуте све команданте пешадијских бригада, па и Милића, поставити за команданте пешадијских пукова. Путник је одржао обећање и врло брзо га поставио на место команданта 14. пешадијског пука Тимочке дивизијске области у Књажевцу.²⁸

Иако је новим распоредом добио положај који му припада, Милић се у самом Књажевцу сусрео с новим невољама. Како је Књажевац био старо и познато радикалско упориште, а његови становници пријатељи новоствореног стања након Мајског преврата, већина Књажевчана је с неповерењем дочекала Милића као некадашњег краљевог ађутанта. Ипак, захваљујући личном ауторитету потпуковника Милића затегнути односи су добрим делом изглађени, а постојеће тензије унутар официрског кора гарнизона добрим делом превазиђене.²⁹ Априла 1905, новим пролећним распоредом, Милић је постављен за команданта 19. пешадијског пука Шумадијске дивизијске области који се налазио у Крагујевцу.³⁰ У тренутку кад се чинило да је на неки начин потпуковник Милић рехабилитован,

²⁷ О приликама у зајечарском гарнизону непосредно по Мајском преврату опширније: Д. Бојић (приређивач), *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Београд, 2012, стр. 135-143.

²⁸ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

²⁹ АСАНУ, 10059, *Догађаји на Бањици 29.маја 1903.год.*

³⁰ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

нови догађаји који су уследили су поново бацили сенку на његово име и официрску каријеру. Почетак Крагујевачке контразавере инспирасане од стране противника завереника је њега поново довео у жижу интересовања завереника.³¹ Иако нема података да је био обавештен о припремама за контразаверу, он је од стране контразавереника планиран као противник завереника за команданта Шумадијске дивизијске области након хапшења актуелног команданта пуковника Степана Степановића. Унапређен је у чин пуковника 2. априла 1906, али је на свој захтев услед притисака завереника и сопственог немирења с постојећим стањем у војсци, након што је маја 1906. стављен на располагање, у октобру исте године пензионисан и преведен у резерву.³²

У пензији је провео пуних шест година. Почетак припрема за почетак рата с Османском империјом је пред српску војску поставио низ организационих проблема које је требало решити у изузетно кратком временском року. Уз припрему војске за будуће ратне напоре, склапања савеза са суседним балканским земљама, било је потребно и ангажовати све способне и спремне официре који су се налазили у пензији. Поред знатног броја старијих официра који су пензионисани непосредно након Мајског преврата као противници завереника и новоуспостављеног поретка, од којих је добар део реактивиран пре почетка Првог балканског рата, чим је проглашена општа мобилизација реактивиран је и највећи део осталих официра из групе пензионисаних као „противници новог режима“. Међу њима је био и пуковник Љубомир Милић који је реактивиран 20. октобра 1912. и постављен на дужност команданта 9. пешадијског пука другог позива³³ који је био у саставу Дунавске дивизије другог позива под командом пуковника Михаила Рашића. На почетку рата, његов пук и дивизија су оперисали на крајњем левом крилу Прве армије на Вардарском војишту, да би убрзо, упркос раније утврђеном плану, уместо планиране Дунавске дивизије првог позива,³⁴ ушли у састав Друге армије у оквиру које су заједно с Тимочком дивизијом првог позива учествовали у опсади Једрена. Послата у помоћ бугарским снагама које су опседале једренску тврђаву, Друга армија генерала Степе Степановића појачана тешком и

³¹ О Крагујевачкој контразавери опширније: Д. Васић, *Деветсто трећа. Мајски преврат - прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907*, Београд, 1925; Д. Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац, 1991; А. Антић, *Белешке*, Зајечар, 2010М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте године. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903. до 1918. год*, Нови Сад, 2015.

³² ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, Љубомир И. Милић.

³³ Исто.

³⁴ Д. Милутиновић, *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II балканском рату 1912-1913 године. Белешке*, Београд, 1926, стр. 11.

опсадном артиљеријом је заузела положаје на простору северозападног сектора између река Марице и Тунце с Тимочком дивизијом првог позива и западни сектор између Тунце и Арде на коме је оперисала Дунавска дивизија другог позива. Како узани сектор на коме је била Дунавска дивизија другог позива није био ојачан тешком артиљеријом, приликом напада на тврђаву, њене трупе су се ограничиле на мања нападна дејства али су на супротној страни наишле на чврст отпор елитних низамских јединица. Том приликом се пуковник Милић посебно истакао на челу свог пука који је након неуспелог напада првог дана успео да заузме Белу могилу – једну од кључних тачака у одбрани једренске тврђаве.³⁵

По заузимању Једрена, пуковник Милић се, предводећи свој пук, заједно с осталим јединицама Друге армије вратио у Србију. Компликовање односа с Бугарском и распламсавање спора око разграничења у Македонији је довело до убрзане концентрације српских трупа дуж демаркационе линије. Бугарски напад на Брегалници је Милића и његов пук дочекао на Страцинским положајима у саставу матичне дивизије с изричитим наређењем команде Прве армије, а у духу инструкција Штаба Врховне команде да упорном одбраном штите гранични фронт. Успешно извршавајући постављени задатак, чврсто држећи гранични фронт у својим рукама, те трупе су заштитиле бок и позадину главнине снага Прве армије коју су на Рајчанском риду сломили десно крило бугарске армије. Командујући својим пуком, пуковник Љубомир Милић се нарочито истакао у борбама на Говедарнику и Ретким буквама. У тренутку кад се чинило да је офанзивна моћ бугарске војске сломљена, Бугари су започели нову офанзиву Првом армијом на Тимочком фронту и Трећом армијом на Нишавском правцу у циљу заузимања Пирота. Кад је бугарска 9. дивизија преко превоја Свети Никола с бока угрозила Пирот, приступило се јачању постојећег одреда који је затварао тај правац. Зато је донета одлука да се формира Калнски одред са задатаком заштите угроженог правца. За команданта новоформираног одреда постављен је пуковник Љубомир Милић који је преузео нову дужност 8. јула 1913.³⁶ С обзиром на то да се ситуација брзо стабилизovala услед

³⁵ О операцијама Дунавске дивизије другог позива у Првом балканском рату опширније: М. Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912-1913*, I-III, Београд, 1927-1931; Б. Перовић, М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катић, *Први балкански рат 1912-1913. Операције Српске војске*, прва књига, Београд, 1959; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913. Операције Српске војске*, друга књига, Београд, 1975; Д. Миленковић, *Друга српска армија у Првом балканском рату 1912-1913*, Београд, 1963.

³⁶ О операцијама српске војске током Другог балканског рата опширније: В. Максимовић, *Битка на Брегалници 17-25. јуна 1913. год*, Београд, 1926; Ж. Павловић, *Битка на Брегалници*, Београд, 1929; М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд, 1955; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I-II Београд, 1968.

одлучног српског отпора, румунског уласка у рат и српске контраофанзиве на том месту је остао само до 30. јула, кад је добио наређење да се јави у штаб Треће армије ради преузимања команде над Моравском дивизијом првог позива уместо генерала Илије Гојковића који се разболео.³⁷ Претходно је као командант тог одреда пресудно утицао на заустављање бугарског продора од превоја Свети Никола преко Калне ка Белој Паланци. У штаб армије је стигао 3. августа, али команду над дивизијом није преузео због оздрављења генерала Гојковића и брзог завршетка рата. По завршетку балканских ратова и демобилизацији српске војске пуковник Милић се краће време налазио на располагању министра војног да би након тога био одређен на службу у Пешадијској инспекцији где је заступао Инспектора пешадије, свог класног друга генерала Милутина Мариновића који се налазио на лечењу у иностранству до отпочињања опште мобилизације српске војске 26. јула 1914.³⁸

Обављајући дужност инспектора пешадије, пуковник Милић је увече 26. јула 1914. сазнао да је наређења општа мобилизација српске војске. Примивши непријатну вест одмах се запутио у Министарство војно где је затекао официре на служби у пуној ужурбаности и припремама за одлазак у Ниш. Заједно с особљем своје инспекције је обавио паковање архиве и запутио се ка Нишу где је 28. јула увече добио наређење о постављењу на место команданта Моравске дивизије другог позива. Сутрадан је из штаба Моравске дивизијске области преузео неопходну документацију за извршење мобилизације дивизије, њено формирање и транспортовање на концентрацијску просторију предвиђену ратним планом. Заједно с начелником штаба дивизије генералштабним потпуковником Данилом Калафатовићем, који је на мобилизацијско место штаба дивизије стигао два дана касније, ужурбано је радио на мобилизацији и припремама за излазак јединица дивизије на предвиђену концентрацијску просторију. Током мобилизације се суочавао с низом проблема.³⁹ Иако је одзив позваног људства био изванредан, мобилизација текла брзо и уредно, појавио се низ озбиљних тешкоћа материјалне природе. Недостајало је наоружање, најнеопходнија војна опрема, пешадијска и артиљеријска муниција, комора је била доста истрошена у минулим ратовима, а недостајао је и велики број потребних јахаћих и теглећих сточних грла.⁴⁰ Пешадија је оскудевала у пушкама и пионирској опреми, коњица је имала само један слаб ескадрон са slabим коњима, док у артиљерији није било довољно коња па су се

³⁷ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

³⁸ Пешадијска инспекција је образована променом формације војске 1889. Старала се о обуци, наоружању, опреми и развоју рода пешадије.

³⁹ ВА, Пописник 16, к.32, ф.1, д. 3, *Моравска дивизија другог позива*.

⁴⁰ ВА, Пописник 3, к. 208, ф.2, д.1, *Извештај Команде Моравске дивизијске области начелнику Главног Генералштаба од 20. маја 1914.*

могла запрегнути само четири топа с четири каре. Ни у једној јединици није било довољно опреме прописане формацијом, а оно што је постојало је било или недовољно или неисправно. Логорске опреме је било испод прописаног минимума, као и телефонског и санитетског материјала. Само у артиљерији је недостајало 230 коња, а у комори око 200 воловских кола.⁴¹ Упркос бројним и наизглед несавладивим тешкоћама, Моравска дивизија другог позива је, по сведочењу самог Милића, успела да се снабде делом недостајућег материјала из магацина с територије своје дивизијске области и у предвиђеном року заузме положај у саставу главне групе Прве армије у ширем рејону Тополе са задатком утврђивања Тополе у циљу заштите правца који од Младеновца води ка Крагујевцу.⁴²

По отпочињању ратних операција на српском фронту, Моравска дивизија другог позива се у почетку налазила на предвиђеној концентрацијској просторији у очекивању главног напада аустроугарских снага са севера. Међутим, како је у наредним данима по аустроугарском преласку Дрине и Саве, Штаб Врховне команде оцењивао да ће се тежиште борбених дејстава пребацивати ка западу у првом моменту је наредио померање ове дивизије од Тополе преко Лазареваца ка Убу где је требало да сачека даљи развој ситуације. Како је у јеку Церске битке лево крило Треће армије трпело страховит притисак аустроугарског 13. корпуса, Моравској дивизији другог позива је наређено да преко Ваљева наступа ка фронту Јолина Бреза – Ставе – Совачки Кик. Енергичним нападом у критичним тренуцима битке, дивизија предвођена пуковником Милићем је потукла противника и након упорног гоњења ослободила Крупањ. Наступајући ка Крупњу њене јединице су се суочиле са страшним злочинима које су на том простору починиле јединице хрватског домобранства.⁴³ Након протеривања аустроугарских снага из Србије, дивизија је заузела положаје на граничном фронту на Дрини, западно од Крупња.⁴⁴

Непосредно по неславном завршетку прве, уследила је и друга аустроугарска офанзива на Србију. Моравска дивизија другог позива је

⁴¹ Ж. Павловић, *Битка на Јадру 1914*, Лазаревац, 2014, стр. 56.

⁴² Исто, стр. 83.

⁴³ О злочинима хрватског домобранства у Подрињу опширније: А. Животић, „Хрватско домобранство у Србији 1914“, *Зборник Матице српске за историју*, број 91, стр. 39-56.

⁴⁴ О операцијама Моравске дивизије другог позива током Церске битке опширније: Ж. Павловић, *Битка на Јадру 1914*, Београд, 1924; А. Стојићевећ, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008; Ж. Павловић, *Колубарска битка*, 1-2, Београд, 2014; Ж. Станисављевић, *Церска битка 16.-19. август 1914*, Београд, 1927; Ж. Станисављевић, *Гоњење после Церске битке*, Београд, 1928; М. Раденковић, *Церска операција*, Београд, 1953.

пружила снажан отпор нападачу. У бојевима који су уследили она је успела да укочи прве покушаје прелаза преко Дрине, прикупи се дуж пута Крупањ – Црни Врх – Зворник, а затим у виду покретне армијске резерве изврши неопходне припреме за парирање очекиваном аустроугарском нападу. Током бојева на јужним и западним падинама Борање и Јагодње, а потом и на источним и северним падинама тих планина ослабљена дивизија је наносила тешке губитке аустроугарским трупам храбро се држећи и одолевајући тешким временским приликама. Током рововског рата који је потом наступио, дивизија је учествовала у насилном рекогносцирању које је извршила Трећа армија предузевши низ демонстративних напада. Ипак, снажан непријатељски напад који коинцидирало с тешким климатским приликама и недостатком муниције, одећне и логорске опреме, условио је постепено повлачење трупа те дивизије на положаје за непосредну одбрану Ваљева, чиме је ова дивизија завршила своју улогу у Бици на Дрини.⁴⁵

Трећа велика аустроугарска офанзива је принудила главнину српске војске да започне с напуштањем ваљевских положаја. Моравска дивизија другог позива је извршила повлачење на десну обалу Градца и Колубаре у првом моменту, али је била приморана убрзо да се повуче и на десну обалу Љига уз борбе на предстражној линији која се протезала дуж леве обале Љига. Потом се дивизија прикупила на положајима Боблија и образовала резерву Треће армије. Након упорних борби на линији Лисине – Буква – Кошута, дивизија се повукла на положаје пред Горњим Милановцем. Само повлачење је било праћено неуредним снабдевањем, осипањем јединица, слабљењем борбеног морала и високим губицима. На тим положајима је дивизија прикупљена и на изванредан начин стабилисана да би са почетком српске офанзиве на Колубари прешла у напад избивши на изузетно важну линију Медник – Вис – Гуњачки вис, одакле је силовитим нападом напредовала ка Ваљеву. Од Ваљева је њен фронт рокиран ка Лазаревцу, где је дивизија поново ушла у састав Треће армије. Брзо напредујући преко Непричаве, Црљенаца, Мељака и Рушња разбила је јаке аустроугарске снаге, заробила већи број непријатељских војника и задобила знатан ратни плен. По избијању српске војске на државне границе и протеривања аустроугарских снага из Србије, Моравска дивизија другог позива се вратила у састав Прве армије у чијем саставу је у ширем рејону Ваљева образовала армијску резерву да би касније заузела положаје на граничном фронту на Дрини. Током периода примирја јединице дивизије су се попуњавале, одмарале

⁴⁵ О операцијама Моравске дивизије другог позива током Битке на Дрини опширније: А. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; Ђ. Лукић, *Битка на Дрини 1914*, Београд, 1966; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008.

и опорављале од ратних напора, али и бориле с епидемијом тифуса која није мимоишла ни њене редове.⁴⁶

Почетак трипартитног аустроугарско–немачко–бугарског напада на Србију у јесен 1915. поставио је целокупну српску војску пред нова искушења. Након што су немачке и аустроугарске трупе принудиле после огорчених борби трупе Одбране Београда да напусте град, суочена са снажним непријатељским продором српска Врховна команда је ојачала Одбрану Београда Моравском дивизијом другог позива,⁴⁷ али је убрзо услед снажног продора немачких снага у долину Велике Мораве ту дивизију упутила у састав Треће армије. Дивизија се потом прикупила код села Жабара, а затим водећи упорне борбе на левој обали Ресаве, повукла на леву обалу Велике Мораве. Непосредном затим је ушла у састав Друге армије која се повлачила с Источног фронта под снажним бугарским притиском. Управо у тим данима су Моравска дивизија другог позива и њен командант пуковник Љубомир Милић исписивали најсјајније странице свог учешћа у Првом светском рату. Како претходна два покушаја фелдмаршала Макензена да опколи и уништи српску војску (прво код Крагујевца, а потом у околини Краљева у циљу пресецања одступнице правцем према Рашкој), донета је одлука да се покуша и трећи пут. Нов напад је уследио 7. новембра. Бугарске трупе су напредујући долином Власине успеле да потисну јединице Друге армије из Лесковца и напредују до десне обале Пусте реке. Тимочка дивизија првог позива је имала задатак да задржи напредовање бугарских снага, па је командант Друге армије војвода Степа Степановић образовао маневарску групу коју је поред те две дивизије чинила још и Шумадијска дивизија другог позива. Команду над групом је поверио пуковнику Љубомиру Милићу у чије командантске врлине се уверио током балканских ратова кад је као командант пука и самосталног одреда био у саставу његове армије. Агилни Милић је за 11. новембар сходно директиви команданта Друге армије командантима Тимочке дивизије првог позива и Шумадијске дивизије другог позива наредио да нападну бугарске снаге.⁴⁸ Уследио је силовит удар три српске дивизије.⁴⁹ Успех

⁴⁶ О операцијама Моравске дивизије другог позива током Колубарске битке опширније: А. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд, 2008; Ж. Павловић, *Колубарска битка*, 1-2, Београд, 2014; М. Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959; С. Скоко, *Колубарска битка*, Београд, 1990.

⁴⁷ ВА, пописник 6, к. 509, ф. 5, рег.бр. 23/22, *Телеграм команданта Моравске дивизије другог позива команданту Одбране Београда од 29. септембра 1915.*

⁴⁸ ВА, пописник 6, к. 509, ф. 5, рег.бр. 23/70, *Заповест команданта Моравске дивизије другог позива од 27. октобра 1915.*

⁴⁹ ВА, пописник 6, к. 509, ф. 5, рег.бр. 23/81, *Заповест команданта Моравске дивизије другог позива од 30. октобра 1915.*

је био потпун. Бугарске трупе су биле приморане да се повуку пуних 18 километара, а српској војсци је био осигуран пут Прокупље-Лебане чиме је избегнуто опкољавање главнине српске војске и осигурано њено повлачење ка Косову.⁵⁰ Тако је у тренуцима кад су паника и дефетизам почели да захватају добрим делом и саму владу и Штаб Врховне команде, Битка за Пусту реку победоносно завршена по српску војску.⁵¹ Одатле је дивизија упућена у састав Трупа Нових области у циљу појачања деморалисаног фронта тих јединица. Након бојева на Кривој Реци, дивизија је била приморана да се повуче ка левој обали Ситнице, а потом и ка Ђаковици одакле је услед донете одлуке о повлачењу ка Јадранском приморју преко албанских врлети и беспућа, суочена с глађу и хладноћом, нападана од стране албанских племена непријатељски настројених према српској војсци избила до Скадра. Услед немогућности укрцавања у Скадру, дивизија је преко Драча стигла у Валону где је извршено укрцавање њених јединица у циљу пребацивања на Крф.⁵² На Крф су јединице Моравске дивизије другог позива стигле знатно ослабљене и проређене. Уследила је њена реорганизација, а потом и расформирање ради спајања с јединицама Моравске дивизије првог позива у нову Моравску дивизију која је ушла у састав Прве армије.⁵³

У најкритичнијим данима по Моравску дивизију другог позива, непосредно по доласку на албанско приморје, њен командант пуковник Љубомир Милић је био принуђен да је напусти и привремено преузме команду над Трупама Нових области, јер је дотадашњи командант генерал Петар Бојовић, услед непримерене и недоличне смене војводе Радомира Путника с чела Штаба Врховне команде, постављен на ту дужност. Милић је обављао поверену му дужност до укидања Трупа Нових области 10. фебруара 1916. Новим распоредом је одређен за команданта Тимочке дивизије која је ушла у састав Друге армије. Пуковнику Љубомиру Милићу

⁵⁰ О операцијама српске војске у околини Лесковца 1915. опширније: Д. Калафатовић, „Наша победа код Лесковца 1915. године“, *Ратник*, II (1930), стр. 1-24.

⁵¹ О атмосфери у Штабу Врховне команде и влади тих дана опширније: П. Драшкић, *Мемоари*, Београд, 1990, стр. 124-125.

⁵² О потресним сликама страдања Моравске дивизије другог позива при повлачењу кроз албанска беспућа опширније: Ј. Хаџи Васиљевић, „Кроз Албанију 1915 године с Моравском Дивизијом II позива (Одломак из мојих ратних бележака)“, *Браство*, XXIII, Београд, 1929, стр. 10-49.

⁵³ О операцијама Моравске дивизије другог позива током 1915. опширније: А. Стојићевевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-18 год. (ток операција и примери снабдевања)*, Београд, 1932; М. Зеленика, М. Рат Србије и Црне Горе 1915, Београд, 1954; М. Живковић, *Одбрана Београда 1914-1915*, Београд, 1998; Ж. Павловић, *Рат Србије с Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд, 2017.

је на Крфу 29. јуна 1916. одато посебно признање за све што је учинио током операција 1915, а посебно за вођење противнапада код Лесковца којим је главнина српске војске спашена од опкољавања и уништења. Унапређен је у чин генерала, чиме није одато признање само њему већ и Моравској дивизији другог позива коју је с изузетним успехом водио током прве две ратне године.⁵⁴ Пре самог доношења указа и одлуке владе, о тој намери је министар војни пуковник Божидар Терзић обавестио и остарелог краља Петра који је имао пуно поверење у Милића и од раније гајио посебне симпатије уважавајући га као способног официра и ратног команданта.⁵⁵ Ипак, ни то више него заслужено унапређење није прошло без политичко-бирокупатске сенке. Расправљајући о предлогу министра војног пуковника Божидара Теразића о унапређењу пуковника Милоша Васића, Љубомира Милића, Бранка Јовановића и Мирка Милисављевића у генералски чин, као и предлога заступника председника владе да и сам министар Терзић буде унапређен, као и још 55 активних и 202 резервна официра и 42 подофицира у официрски чин, на седници владе одржаној на Крфу 28. јуна 1916. министар финансија Момчило Нинчић је, наводећи разлоге финансијске природе, имао озбиљних резерви према поднетим предлозима. Неволјно се сложио с предлогом тек након што је речено да се ради о исправци неправди почињених доношењем великих указа о унапређењима крајем септембра 1915. на које се жалило око 400 официра.⁵⁶ На седници одржаној наредног дана је донета одлука да се регенту Александру упути на потпис одлука о унапређењу Љубомира Милића и још четворице пуковника у генералски чин, као и 55 официра и 42 наредника, док је предлог за унапређење резервних официра враћен Штабу Врховне команде с молбом да се за сваког официра за кога се тражило унапређење напише појединачно образложење.⁵⁷ Тако је Љубомир Милић после низа перипетија коначно унапређен у чин генерала.

На Солунском фронту је генерал Милић командовао Тимочком дивизијом која је након транспортовања до Солуна пешице упућена на положаје на десној обали реке Могленице у другој линији распореда Друге армије. Пошто јединице српске војске нису још увек биле потпуно опорављене, реорганизоване и обучене за руковање новим наоружањем, Милић је као искусни трупни командант доста времена посветио учвршћивању својих јединица и побољшању стања у њима. У операцијама које су уследиле

⁵⁴ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁵⁵ Петар I Карађорђевић, *Ратни дневник 1915-1916*, Београд, 1984, стр. 226.

⁵⁶ *Записник конференције од 28 јуна, 1916, у Крфу*, Д. Јанковић, Б. Храбак (приређивачи), *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, Београд, 1976, стр. 314-315.

⁵⁷ *Записник Конференције Министарског савета, 29 јуна, 1916 год у Крфу*, Д. Јанковић, Б. Храбак (приређивачи), *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, Београд, 1976, стр. 315-316.

током Горничевске битке успешно је предводио своју дивизију. Тимочком дивизијом је командовао и током неуспешног пролећног напада 1917. који је Друга армија извела на географски доминантне и фортификацијски чврсто утврђене бугарске положаје.⁵⁸ Иако је зналачки командовао Тимочком дивизијом, он је на таласу великих кадровских промена у српској војсци након Солунског процеса децембра 1917. смењен с места команданта Тимочке дивизије. Познат као противник некадашњих завереника, он није могао бити доведен у везу с „Црном руком“, али је у склопу регентовог обрачуна с искусним и ауторитарним командантима уклоњен с једног од најзначајнијих командних места. Постављен је на своју ранију дужност Инспектора пешадије коју је обављао до краја Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку.⁵⁹ На тој дужности је остао до краја јануара 1919. кад је постављен за заступника команданта Четврте армијске области са седиштем у Загребу. На том положају се кратко задржао, до марта 1919. Потом је наредне две године, до марта 1921, био делегат Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Покрајинској влади у Сплиту, ангажујући се на пословима учвршћивања и стабилизације политичких и војних прилика у Далмацији, праћењу динамике повлачења италијанских трупа, утврђивању линија демаркације и одржавања везе с представницима савезничких оружаних снага на простору Далмације и Јадрана.⁶⁰ Одатле је премештен на место команданта Треће армијске области са седиштем у Скопљу. Као командант армијске области на безбедносно врло ризичном простору, оптерећеном повременим упадима и оружаним побунама албанских група, као и упадима припадника ВМРО-а на југословенску територију, старао се да одржи јавни ред на територији своје армијске области и осигура безбедност граница. Као истакнути русофил, трудио се да руским избеглицама, посебно козацима који су у таласима долазили у новостворену југословенску краљевину, укаже неопходну помоћ и гостопримство.⁶¹ Ту дужност је обављао релативно кратко, до 8. децембра 1922, кад је постао председник Испитне комисије за чин пешадијског, коњичког, артиљеријског и инжињеријског мајора. На том месту је остао свега месец дана, да би већ у јануару наредне године био постављен на место команданта Прве армијске области. И ту се задржао кратко јер је већ 23. децембра 1922. постао председник Комисије за разграничење с Италијом око Ријеке. На тој дужности је остао до последњег дана 1925, с тим што је од 31. децембра 1922. председавао и Комисијом за разграничење

⁵⁸ О операцијама Тимочке дивизије на Солунском фронту опширније: М. Алипић, *Солунски фронт*, Београд, 1967.

⁵⁹ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶⁰ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd, 1988, str. 213.

⁶¹ Т. Миленковић, М. Павловић (приређивачи), *Белоемигранција у Југославији 1918-1941*, II, Београд, 2006, стр. 29, 78.

с Италијом око Задра. За обављање те дужности га је препоручило солидно познавање политичких, етничких и војних прилика на простору Далмације стечено током готово двогодишње политичке мисије при покрајинској влади у Сплиту. Пензионисан је с преводом у резерву 2. октобра 1923.⁶² Пошто је јула те године, након низа расправа и конфликта, донет нов Закон о устројству војске и морнарице којим је предвиђено степеновање генералског чина, сходно новим законским прописима преведен је у чин дивизијског генерала.⁶³ Остао је на дужностима председника комисије за разграничење с Италијом до краја 1925. Није унапређен у чин армијског генерала иако је у мирнодопском периоду у три маха командовао различитим армијским областима, док је током Првог светског рата командовао привремено групацијама еквивалентним армијском нивоу. Као истакнути русофил и пријатељ руских избеглица, у својству председника Народне одбране на чијем челу је заменио војводу Степу Степановића 1929, по његовој смрти,⁶⁴ помагао је руске избеглице и блиско сарађивао с руским официрским организацијама у емиграцији.⁶⁵ Друштвено врло активан био је и као председник Удружења носилаца Карађорђевог звезде с мачевима официрског и војничког реда.

За заслуге стечене током вишедеценијске предане официрске службе у рату и миру генерал Љубомир Милић је одликован Споменицом на рат с Бугарима 1885-1886, Таковским крстом петог степена, Орденом Румунске круне трећег степена, Медаљом за војничке врлине, Медаљом за успомену на четрдесетогодишњицу Велике Светоандрејске скупштине, Орденом румунске звезде с мачевима трећег степена, Медаљом за успомену избора краља Петра Карађорђевића, руским орденом Светог Станислава другог степена, Таковским крстом трећег степена, Орденом Белог орла петог степена, бугарским Орденом за храброст петог степена, Споменицом за рат с Турцима, Златном медаљом за храброст, Крстом милосрђа, орденом Белог орла четвртог степена, два пута Карађорђевог звездом с мачевима четвртог степена, Карађорђевог звездом с мачевима трећег степена, Споменицом за рат с Бугарима, Орденом француске Легије части с мачевима

⁶² ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶³ О карактеристикама новог Закона о устројству војск и морнарице из 1923. опширније: АСАНУ, 11465/2, *Реферат генерала Драгутина Милутиновића министру војске и морнарице од 16. јуна 1925*; Д. Милутиновић, „Закон о устројству војске и морнарице од 1923 године“, *Мусао* (август 1926), стр. 463-471; М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 15-18.

⁶⁴ „Генерал Љубомир Милић председник Народне одбране“, *Народна одбрана*, 47, стр. 771-772.

⁶⁵ Т. Миленковић, М. Павловић (приређивачи), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, II*, Београд, 2006, стр. 228

четвртог степена, британским Орденом купатила трећег степена, Орденом италијанске круне трећег степена, Албанском споменицом, Споменицом на Европски рат, Орденом Светог Саве првог степена, пољским орденом „Полонија реститута“ другог степена, румунском Звездом с мачевима првог степена, Орденом италијанске круне првог степена и Орденом југословенске круне трећег степена.⁶⁶

Генерал Љубомир Милић је пензионерске дане проводио у Београду. Живео је у својој кући у Хартвиговој улици (данашња Београдска) број 56. Био је ожењен Маријом, ћерком београдског трговца Антонија и Ане Хацић. Имао је ћерку Милицу, удату Миљивојевић,⁶⁷ професорку цртања и академску сликарку.⁶⁸ Био је кум познатом команданту српских коњичких јединица у балканским и Првом светском рату бригадном генералу Николи Цоловићу⁶⁹ с којим га је везивало дугогодишње пријатељство из времена заједничког службовања у Књажевцу, али и истоветна политичка уверења и однос према официрима – завереницима из 1903.⁷⁰ Умро је у дубокој старости 22. јуна 1949. у Београду. Његовом смрћу је са животне сцене отишао и последњи ђенерал Војске Краљевине Србије. За живота често

⁶⁶ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶⁷ Милица Миљивојевић (Јагодина, 29. март 1889-Београд, 1. новембар 1963). По завршетку гимназије у Београду, студирала је сликарство у Минхену (1906-1911) и Паризу (1911-1914). Претходно је у Београду учила сликарство код Бете Вукановић. Ратне године Првог светског рата је провела у Паризу. По повратку у земљу након рата је радила као професорка цртања у гимназији у Охриду, а потом у Београду од 1924. У почетку се истицала сликањем портрета да би потом сликала углавном пејзаже јужне Србије и мртву природу. Као чланица друштва «Лада» – најстаријег уметничког удружења у Србији учествовала је на изложбама тог удружења (1923-1927), као и на Петој и Шестој југословенској изложби у Београду, односно Новом Саду. Самостално је излагала у Скопљу 1924. и Сплиту 1927. Њено сликарство се одликовало изразитим еспресионистичким мотивима. (*Српски биографски речник*, 6, Нови Сад, 2014, стр. 497)

⁶⁸ ВА, ДПП, к. 1085, д. 842, *Љубомир И. Милић*.

⁶⁹ Никола Цоловић (Зајечар 1874-Београд 1939). Завршио је 26. класу Ниже и 9. класу Више школе Војне академије. По завршетку школовања водник у 1. коњичком пуку и Краљевој гарди, ађутант 14. пуковске окружне команде, командир ескадрона у 3. коњичком пуку и помоћник команданта 1. коњичког пука. Током балканских ратова командант Дунавског коњичког пука Дунавске дивизије првог позива. По завршетку балканских ратова и током Првог светског рата до 1915. командант 3. коњичког пука. Након тога до 1920. командант 1. коњичке бригаде. Након тога помоћник команданта Моравске, Дринске и Тимочке дивизијске области. Пензионисан у чину бригадног генерала 1927. Осуђен као потписник апела за решавање завереничког питања 1903. (Историјски архив Зајечар, Лични фонд Николе Цоловића, *Аутобиографија*; М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд, 2004, стр. 133)

⁷⁰ Н. Цоловић, *Са бојних поља 1912-1918*, Зајечар, 2016, стр. 598.

оспорован, пензионисан као политички неподобан, врстан пешадијски официр, храбар ратник и одлучан командант, слављен као „спасилац српске војске 1915.“, отишао је након вишедеценијске официрске службе у рату и миру у пензију попут многих заслужних српских официра и генерала епохе ратова за ослобођење и уједињење без заслуженог државног и националног признања и чина армијског генерала који му је према ратним заслугама и слову закона припадао.

Завршетак Првог светског рата као највећег сукоба с којим се свет до тада суочио изазвао је талас нових преиспитивања узрока самог рата и суочавања с његовим последицама. Честе, динамичне, развијене и на моменте жучне расправе о узроцима рата које су започеле још током првих ратних година су у послератном периоду добијале нове форме и отварале путеве утемељења историографије о Првом светском рату. С обзиром на место и улогу коју је Србија имала у Првом светском рату, расправе отворене у европским круговима су се брзо пренеле и у новостворену југословенску краљевину. У београдској интелектуалној средини су питања покренута на западу о стварним разлозима почетка рата дочекана с посебним интересовањем. Кроз полемике, разговоре, критичке текстове, осврте учесника самих збивања, почела је да се ствара историографија о Србији у Првом светском рату. На дипломатском пољу, храбро се упутивши у полемике везане за осветљавање дипломатске позадине почетка рата, угледни политичар и дипломата, српски посланик у Бечу 1914, а потом српски ратни представник у различитим дипломатским мисијама Јован М. Јовановић Пижон је постављао темеље будућој научној историографији. На другој страни, генерал и академик Живко Павловић је дубинском анализом војних операција српске војске током минулог рата постављао основе српске војне историографије о Великом рату. Распламсавање започетих расправа прво у европским престоницама, а потом и у домаћој средини, утицало је на то да се и остали заинтересовани учесници збивања огласе и да својим критички обојеним текстовима дају допринос формирању слике о сложенем скупу дешавања везаних за сагледавање природе учешћа Србије у Првом светском рату, а посебно њених ратних напора и жртава.

Појава првих текстова о важним моментима Првог светског рата је поставила основе даљих расправа, али је излазак из штампе првог тома документарне едиције „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“ који се појавио 1924. у издању Главног Генералштаба представљао иницијални моменат који је покренуо лавину реакција. Пошто су приређивачи едиције већ у предговору првог тома нагласили да при разradi првог периода рата, односно догађаја од самог почетка рата, па до пристизања српске војске на Крф постоји проблем јер је знатан део докумената изгубљен или уништен, па да ће због тога темељнија разрада

операција појединих мањих јединица, као и описи одређених бојева и операција накнадно уследити.⁷¹ То је утицало на опредељење низа српских ратних команданата, учених и васпитаваних да свест о прошлости треба гајити и путем писане речи не само описати минула дешавања, већ и на тај начин оставити поуке будућим нараштајима, да започну с темељним излагањем своје улоге у Првом светском рату, као и операција јединица којима су командовали.

Атмосфера која је створена у српским интелектуалним круговима је утицала и на прослављеног српског команданта епохе ратова за ослобођење и уједињење генерала Љубомира Милића да започне с писањем студије о операцијама Моравске дивизије другог позива којом је командовао током Првог светског рата. Његово казивање о ратним напорима дивизије којом је командовао започиње описом првих дана Првог светског рата, односно атмосфере која је владала у време пристизања аустроугарског ултиматума српској влади, прогласења мобилизације и његовог одређивања на положај ратног команданта Моравске дивизије другог позива. Убедљиво и лако читљиво, детаљно је изложио проблеме с којима се као командант дивизије суочавао током мобилизације, концентрације и стратегијског развоја српске војске, анализирао ток операција своје дивизије током Церске битке, Битке на Дрини и Колубарске битке. Војностручно образложена проблематика војних операција употпуњена је потресним сведочењима о страдањима старешина и војника његове дивизије, сликама ратних пустошења и ратних злочина које су починиле аустроугарске јединице током својих операција у Србији и описима размера и последица епидемије тифуса. Посебно важан сегмент његовог сведочења представља опис искушења и напора с којима се српска војска суочила у 1915. години. Тешке борбе које је његова дивизија водила тих дана, као и њено учешће у „Лесковачком маневру“ којим је спашена главнина српске војске од опкољавања и уништења су минуциозно изложене. Своју улогу у бици за Пусту реку, односно „Лесковачком маневру“, која је од стране савременика и историчара оцењена као пресудна за успешан исход те операције, изложио је врло скромно не издвајајући је из општег корпуса дешавања и улоге целокупног састава, како своје тако и других дивизија које су се нашле под његовом командом. У том погледу, Милићево сведочење о операцијама у околини Лесковца 1915. корисно надграђује, допуњује и употпуњује сведочење и анализу његовог ратног начелника штаба Данила Калафатовића која је објављена у часопису „Ратник“ 1930.⁷² Страшне сцене страдања током повлачења

⁷¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига прва – 1914. година: први период операција – Церска битка, Београд, 1924, стр. III-IV.

⁷² Д. Калафатовић, „Наша победа код Лесковца 1915. године“, *Ратник*, II (1930), стр. 1-24.

преко Албаније и марша од Скадра до Валоне су упечатљиво представљене. Нарација се завршава пристизањем јединица Моравске дивизије другог позива на Крф, анализом њеног страдања на путу кроз албанске врлети и расформирањем ради стапања с Моравском дивизијом првог позива у јединствену Моравску дивизију. У том погледу, слике страдања Моравске дивизије другог позива на путу повлачења кроз Албанију проширују раније објављена сведочења историчара и етнографа Јована Хаџи Васиљевића који је током Албанске Голготе био на служби у штабу те дивизије.⁷³

Пишући своја сећања на командовање Моравском дивизијом другог позива генерал Љубомир Милић се ослањао на свој лични дневник који је водио током читавог периода рата као и сећање за које је сам сведочио да је још „увек било свеже“ у моменту писања дела. Сматрао је да ће својим делом, писаним на основу извора који званичним државним и војним органима нису били доступни, попунити постојећу празнину у излагању рада појединих јединица током Првог светског рата. Дубоко верујући да ће својим трудом успети да надомести постојеће недостатке у до тада познатим радовима и документарним серијама, старао се да што је могуће детаљније и целовитије осветли активности своје дивизије, као и ратне напоре и подвиге својих бораца. Такође, темељно анализирајући догађаје из прошлости, подједнако критичан према себи, својим потчињеним и себи надређеним, настојао је да укаже на фактографске грешке, погрешна тумачења, поједина прикривања, али и претерана истицања појединих догађаја и појединаца с којима се сусретао читајући прве томове документарне едиције „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“. Тиме није доприносио само ширењу сазнајних видика домаће војне историографије, већ и њеном методолошком обликовању и унапређењу.

Стварајући своју обимну мемоарско - историографску студију, генерал Милић је на страницама часописа „Ратник“ објавио краћи преглед операција Моравске дивизије другог позива током Церске битке, чиме је заинтересованом делу стручне јавности на неки начин најавио публикавање свог дела.⁷⁴ Завршивши своје напорно дело, он је предао рад на оцену Главном Генералштабу чије је Историјско одељење дало изузетно похвално мишљење о самом тексту и препоручило његово објављивање, што је својим решењем од 1. фебруара 1935. потврдио и сам министар војске и морнарице. Генерал Љубомир Милић се након тога, 31. октобра исте године обратио и Српској краљевској академији с молбом да објављивање његовог дела

⁷³ Ј. Хаџи Васиљевић, „Кроз Албанију 1915 године с Моравском Дивизијом II позива (Одломак из мојих ратних бележака)“, *Браство*, XXIII, Београд, 1929, стр. 10-49. Рукопис је штампан и као самостално издање: *Кроз Албанију 1915 године с Моравском Дивизијом II позива*, Београд, 1929.

⁷⁴ Љ. И. Милић, „Моравска дивизија II позива у битци на Јадру 1914 године“, *Ратник*, III, (1930), стр. 11.

помогне посебном наградом из фонда архимандрита Нићифора Дучића.⁷⁵ Српска краљевска академија је изашла у сусрет Милићевој молби и 9. марта 1936. га обавестила да ће његов рад наградити с 3.000 динара кад књига буде била одштампана и кад јој буде било достављено 15 примерака штампаног дела. Такође, Српска краљевска академија је донела одлуку да на књизи стоји клише архимандрита Дучића, што је требало да јој у стручној и широј јавности да посебну препознатљивост и значај као изузетном делу награђеном од стране најзначајније српске научне институције.⁷⁶ Ипак, књига до почетка Другог светског рата није штампана. Који су и какви разлози били у питању, можемо само да претпоставимо. Претпостављамо да на таласу новог спољнополитичког заокрета југословенске владе и скретања ка Немачкој у времену кад су поново оживљавале расправе о узроцима Првог светског рата државне и војне власти нису имале слуха за публикување дела која би могла да штете њеним односима с Немачком. Сплетом срећних околности, један примерак текста с примедбама и исправкама генерала Милића се нашао након Другог светског рата у Војном архиву.⁷⁷ Тако се десило да је рукопис генерала Љубомира Милића поделио судбину рукописа сећања његових колега и сабораца из најтежих дана Великог рата генерала Драгутина Милутиновића⁷⁸ и Душана Стефановића⁷⁹ које смо након деценија чекања коначно објавили. Мемоарско-историографска анализа борбених дејстава Моравске дивизије другог позива произашла из пера генерала Љубомира Милића се у хронолошком смислу наставља на радове генерала, министра војног и начелника Главног Генералштаба Љубомира Марића,⁸⁰ помоћника начелника штаба те дивизије током балканских ратова, који је, вођен сличним мотива и методолошким поставкама, обрадио активности Моравске дивизије другог позива током балканских ратова и у једанаест наставака их објавио током 1924. и 1925. на страницама водећег војнострочног часописа „Ратник“, чиме је та дивизија добила заокружено сведочење својих челних људи о својим напорима, жртвама и заслугама

⁷⁵ Архив Српске академије наука и уметности (удаљем тексту: АСАНУ), 10059, *Писмо генерала Љубомира Милића Српској краљевској академији од 31. октобра 1935.*

⁷⁶ АСАНУ, 10059, *Писмо секретара Српске краљевске академије генералу Љубомиру Милићу од 9. марта 1936.*

⁷⁷ ВА, пописник 16, к. 32, фасцикла 1, д. 3, *Моравска дивизија другог позива под мојом командом. Од мобилизације у Нишу јула 1914. до реорганизација на Крфу фебруара 1916. године.*

⁷⁸ Д. Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива (1914-1915)*, Београд, 2015.

⁷⁹ Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, Београд, 2017.

⁸⁰ Љ. Марић, „Моравска дивизија II позива у рату 1912-1913 године“, *Ратник*, IV, V, VI, VII-VIII, IX, XI-XII (1924), I-II, III, IV, V, VI (1925).

стеченим током тешких времена ратова које је Краљевина Србија водила за национално ослобођење и уједињење.

Summary

Aleksandar Životić GENERAL LJUBOMIR MILIĆ, CREATOR OF THE LESKOVAC MANEUVER

General Ljubomir Milic belonged to the generation of celebrated commanders of the Serbian Army divisions in the Balkan wars and World War I. He was born in the center of Sumadija, educated at the Serbian Military Academy after the Serbo-Turkish War (1876-1878) he participated in the Serbian-Bulgarian War of 1885 as an officer cadet. He was also educated as state sponsored cadet in Russia. His accomplishments in infantry units and NCO infantry school made him one of the most perspective Serbian infantry officers. He held the rank of lieutenant colonel and commander of the Danube Infantry Brigade in time of May's uprising. Marked by the conspirator as their opponent and the former king adjutant, after a series of relocations, he was forced to leave the army. He was reactivated at the beginning of the Balkan wars. Commanding the infantry regiment, he stood out as an outstanding field commander. For his merits he was nominated for the divisional command post. He represented the Inspector of Infantry between the Balkan wars and the First World War. During the First World War, until withdrawal of the Serbian army through Albania and the arrival to Corfu, he commanded the Moravian division of the second call. Under his command, his division and two other divisions succeeded in stopping the overthrowing Bulgarian troops near Leskovac, thus preventing the consequent encirclement and destruction of the Serbian army's main body. He commanded Timok Division on the Thessaloniki front. After the war, he held a post of army commander and various state functions. He left an extensive memoir about his command of Moravian division.

Translated by: Nebojša Dimitrijević